

УДК 372

І. А. Валеса,
магістр

(Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди)

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Стаття присвячена розкриттю теоретичних засад розвитку зв'язного мовлення та навчання розповіді дітей дошкільного віку. На основі експериментальних досліджень особливостей розповідей дітей старшого дошкільного віку розкриваються раціональні методи і прийоми розвитку зв'язного мовлення. Отримані результати сприяють удосконаленню методики формування навичок розповідання в дітей дошкільного віку.

Найважливішим на етапі дошкільного дитинства є розвиток зв'язного мовлення, адже дитина для власного особистісного розвитку та успішної соціалізації мусить спілкуватися з тим, хто поруч, тобто стати зрозумілою, переконливою, а також навчити пізнавати світ за допомогою мови і мовлення, розвинути свідоме, у міру своїх можливостей, ставлення до мовної дійсності.

Проблеми розвитку зв'язного мовлення дітей завжди знаходились в центрі уваги педагогів і лінгводидактів (М. С. Вашуленко, Л. О. Варзацька, Н. О. Хорошковська, Т. О. Ладиженська, М. Р. Львов, Н. П. Орланова, С. Ф. Русова, В. О. Сухомлинський, Є. І. Тихеева, Л. П. Федоренко та ін.). Учені довели, що втрачені можливості мовленнєвого розвитку в дошкільному дитинстві майже не відновлюються в шкільні роки.

Стосовно дітей дошкільного віку проблему досліджували такі педагоги, як: М. М. Алексеева [1], А. М. Богуш [2], Н. В. Гавриш [3], Л. О. Калмикова [4], О. С. Ушакова [5].

Як свідчить аналіз наукової літератури, період від двох до п'яти (К. І. Чуковський) – самооцінний, самодостатній і результативний щодо мовленнєвого розвитку дитини. Вражаючі успіхи дитини в засвоєнні мови навіть породили гіпотезу "вродженної мови", згідно з якою в цьому віці проявляється успадковане знання. Однак реальні факти спростовують цю гіпотезу й переконують, що феномен "від двох до п'яти" залежить від мовного середовища, в якому реально відбувається складний процес мовленнєвого розвитку та становлення.

Сучасна лінгвістика та лінгводидактика розглядають поняття зв'язного мовлення у двох аспектах – як процес створення зв'язного висловлювання та як продукт мовлення (текст чи дискурс). Зв'язне мовлення визначається як єдине смислове та структурне ціле, що складається з тематично та логічно пов'язаних між собою відрізків і відбиває всі суттєві сторони предметного змісту (А. М. Богуш, Л. С. Виготський, М. І. Жинкін, І. О. Зимня, О. О. Леонтьєв). У створенні зв'язного мовленнєвого продукту науковці виокремлюють діяльнісний та особистісний компоненти. Перший – пов'язується з процесами народження і сприймання повідомлення, регуляції та контролю власної мовленнєвої діяльності. Другий – з тим, що в мовленні особа виявляє свою індивідуальність – характер, темперамент, рівень загальної культури.

Наслідком зв'язного мовлення є текст – словесно виражений продукт мовленнєво-розумової діяльності людини, якому властива завершеність, структурна цілісність, визначена цілеспрямованість та прагматична настанова (Н. О. Головань, Л. О. Варзацька, В. Я. Мельничайко, М. І. Пентиліук).

Ураховуючи, що діти дошкільного віку оволодівають лише усним мовленням (елементами писемного мовлення вони користуються в співпраці з дорослим тільки коли свідомо, довільно надиктовують йому певний зміст, дбаючи лише про його усне, зрозуміле комунікантам оформлення), лінгводидакти з недавнього часу послуговуються терміном "дискурс", який характеризує продукт саме усного мовлення. Науковці визначають дискурс як зв'язний текст у поєднанні з екстралінгвістичними (прагматичними, соціокультурними, психологічними тощо) чинниками, тобто текст, узятий у процесуальному контексті (О. С. Мельничук).

Зв'язне мовлення виконує низку важливих функцій, головною з-поміж яких є комунікативна, що реалізується в двох основних формах – діалозі та монологі. Кожна з цих форм має свої специфічні особливості, які визначають зміст і характер методики їх формування. Лінгвістика протиставляє діалогічне та монологічне мовлення, виходячи з їхньої різної комунікативної спрямованості, лінгвістичної та психологічної природи [3: 17].

Представлена стаття має на меті уточнити, збагатити теоретичні знання з питань розвитку зв'язного мовлення та навчання розповіді, сприятиме удосконаленню методики формування навичок розповідання в дітей п'ятирічного віку.

Сформульована мета обумовила постановку і розв'язання завдання: визначити раціональні методи та прийоми для розвитку зв'язного мовлення дітей дошкільного віку.

З метою з'ясування особливостей дитячих розповідань дошкільникам було запропоновано:

1. Розкласти в певній послідовності серію картинок, об'єднаних єдиним сюжетом, і скласти розповідь.

2. Придумати закінчення до казки "Куди зникло кошеня?".

3. Скласти розповідь з власного досвіду "Як я провів вихідний день", "Подорож, яка мені запам'яталась".

Було проаналізовано і узагальнено мовлення 24 дітей. Результати первинного обстеження дали змогу зробити висновки, за якими обсяг дитячих висловлювань складав 21 слово. Кількість речень у монологів дітей – 5-6.

З огляду на структуру висловлювань слід відзначити відсутність у них логічної послідовності, взаємозв'язку як композиційних частин тексту розповіді, так і окремих речень, що складають монолог.

Зокрема 62% дитячих монологів не мали всіх структурних частин. Так, 52% дітей не висловлювали початок, а 10% – кінцівку, 32% дошкільників не висловлювали зачин і кінцівку розповіді, 6% дітей взагалі не могли самостійно побудувати ніякого за структурою монологу.

Аналіз синтаксичної будови монологу-розповідання показав, що у висловлюваннях дітей переважали прості речення (60%), з них: 52% двоскладні, прості двоскладні поширені речення, прості двоскладні з однорідними підметами, прості двоскладні з однорідними присудками. 8% речень – односкладні. Складні речення складали 40%.

У своєму мовленні дошкільники допускали синтаксичні й граматичні помилки, а саме: пропускали головні члени речення. У дитячих висловлюваннях часто повторювалися слова (потім, коли, а коли) й однотипні речення.

Аналіз морфологічного складу розповідання показав, що 36% усіх слів у мовленні дітей складали іменники, 32% – дієслова, 12% – займенники, 9% – сполучники, 4% – прислівники, 3% – прикметники, 4% – прийменники.

Аналіз висловлювань дітей за таким показником, як змістовність, засвідчив, що 80% дошкільників не вміють придумати цікавий сюжет розповіді. Діти не можуть почати монолог, придумати кульмінацію і логічно завершити текст (розповідь).

За результатами констатувального експерименту ми виокремили чотири групи дітей, мовлення яких характеризувалось такими показниками.

Третя група (рівень вище середнього). Діти будують монолог з 5-6 речень, обсяг висловлювання становить від 20 до 34 слів. У розповіданні відсутня одна зі структурних частин (середина або кінцівка). У мовленні наявні як прості речення, так і складносурядні зі сполучниками а, і. Дошкільники використовують складнопідрядні речення. Під час побудови монологу вживають прислівники (тоді, потім, коли), прийменники (до, за, біля), займенники (він, вона, я, ми), прикметники. Усне мовлення дітей інтонаційно роздільне.

Друга група (середній рівень). Обсяг висловлювань дітей становить від 10 до 20 слів, вони складають 4-5 речень. Монолог не має всіх структурних частин. Діти відчують труднощі під час побудови складних речень. У процесі висловлення не вживають прислівників, сполучних слів, прикметників.

Перша група (рівень нижче середнього). Висловлювання дітей складають 1-3 речення, їх обсяг становить від 1 до 10 слів. Структура монологу порушена – відсутні початок і кінцівка. Характерним є низький рівень сформованості граматичних і синтаксичних навичок. Часто трапляються орфоепічні й граматичні помилки. У деяких дітей прохання скласти оповідання за картинкою або відповісти на запитання викликає страх, плач, образ.

Окрему групу складають діти, які не можуть побудувати монолог.

Ураховуючи зроблені висновки, ми організували процес навчання розповідання дітей старшого дошкільного віку.

У цьому навчанні були виділені два етапи: підготовчий і основний.

Мета підготовчого етапу полягала в збагаченні емпіричного мовленнєвого досвіду дітей (аудіювання й говоріння) синтаксичними конструкціями (словосполученнями й реченнями), характерними для функціонально-сміслового типу мовлення-розповідання.

Для реалізації мети були поставлені наступні завдання:

- I. Вправляти дошкільників в аудіюванні.
- II. Збагачувати мовлення дітей сполучниками, сполучними словами.
- III. Вчити дітей використовувати в розповіданні поширені та складнопідрядні речення.

Дітям були поставлені завдання:

1. Близько до тексту переказувати монолог-розповідання.
2. Користуватися узагальненою структурою монологу-розповідання: зачин, основна частина, закінчення.
3. Використовувати граматичні й синтаксичні мовні засоби.

У процесі навчання дітей розповіданню найбільш ефективними практичними методами були: пояснювально-ілюстративні (читання вихователем художніх творів розповідного характеру, власні розповіді вихователів, демонстрація сюжетних картинок); репродуктивні (переказ монологу-розповідання, мовні вправи за зразком); частково-пошукові (евристичні) (бесіди, конструктивні

вправи на розвиток граматики й синтаксису розповідання, структурно-логічна схема сюжетної розповіді); проблемні (проблемні мовленнєві ситуації); творчі (дидактичні мовленнєві ігри, самостійна побудова монологу).

Завдяки цим методам було організоване активне сприймання й запам'ятовування дітьми композиції та мовних засобів розповідання, збагачувався чуттєвий досвід дошкільників, знання про довкілля. Формувались навички на рівні чуття мови – користуватися узагальненою структурою розповідання. Діти вправлялися у побудові складносурядних і складнопідрядних речень.

Використання підказування способів побудови монологу-розповідання (план) формували в дошкільників уміння планувати своє висловлювання.

Конструктивні вправи були спрямовані на формування в старших дошкільників навичок побудови словосполучень, складних речень.

Структурно-логічна схема давала можливість непомітно для дитини, лише за допомогою коротких початкових слів задати план-схему сюжетної розповіді (Був собі..., Одного разу..., Раптом..., Тоді..., І став він).

Дидактичні мовленнєві ігри були ефективним творчим методом формування навичок розповідання, адже в них поєднувались дидактичні завдання, ігрові правила й дії та мовленнєві завдання (придумати, розповісти тощо).

Навчаючи дітей розповідання, використовували такі дидактичні мовленнєві ігри: "Придумай речення і склади оповідання", "Хто знає – нехай продовжить", "Хто доповнить розповідь?", "Склади речення за картинками", "Придумай цікаву розповідь за картинкою".

З метою формування в дошкільників таких параметрів монологічного мовлення, як синтаксична зв'язність, смислова цілісність та змістовність, до занять обов'язково включали різноманітні мовні вправи, дидактичні мовленнєві ігри, організовували проблемні мовленнєві ситуації тощо.

Цілеспрямоване навчання дітей розповідання проводилось не тільки на заняттях з розвитку мовлення, а й на заняттях з ознайомлення дошкільників з природою, художньою літературою в поєднанні з художньо-мовленнєвою, трудовою (праця в природі, господарсько-побутова праця), ігровою діяльністю.

У процесі навчання дошкільників розповідання широко використовувались різноманітні засоби: дидактичний мовленнєвий матеріал (словесні ігри, мовленнєві вправи, комунікативно-мовленнєві ситуації, художні тексти тощо); дидактичний наочний матеріал (сюжетні картинки, репродукції картин, натуральні об'єкти, предмети, іграшки, настільно-друковані ігри тощо); різноманітні види мистецтва (зображувальне, музика); природа; ТЗН (магнітофон, програвач, діапозитив).

По закінченню роботи було зроблено контрольний зріз. Дітям пропонувалися завдання, подібні завданням при первинному обстеженні.

Порівняльний аналіз засвідчив значно вищий рівень сформованості навичок розповідання в дітей ЕГ. Так, середня кількість слів у їх висловлюваннях становила від 40 до 50, середня кількість речень – від 6 до 7.

Структурний аналіз розповідань дітей показав, що за композицією "зачин – розвиток подій – кульмінація – кінцівка" висловлювалось 43% дітей, 48% дітей висловлювались за структурою "зачин – розвиток подій – кульмінація", 9% дошкільників – "кульмінація – закінчення".

Аналіз синтаксичної будови розповідань показав, що у висловлюваннях дітей переважали складні речення (62%), прості речення складали 38%.

Значно урізноманітнївся морфологічний склад розповідань дітей. У їхніх монологіях збільшилась кількість прислівників (8%), займенників (15%), прикметників (6%), сполучників (12%), прийменників (6%).

Узагальнюючи результати щодо змістовності розповідань дітей, констатуємо, що 82% дошкільників придумували цікавий сюжет монологу. Вони не обмежувалися простим описуванням картинок (подій, героїв), а придумували початок (зав'язку), розгортали цікавий сюжет, розвивали події, кульмінацію, дофантазовували казкових персонажів, навіть не зображених на картинці, придумували цікаве закінчення зі щасливою розв'язкою.

За результатами формувального експерименту ми виокремили чотири рівні розповідання, за якими розподілили дітей, мовлення яких характеризувалось такими показниками.

Четвертий рівень (високий). Діти будували монолог із 9-11 речень, обсягом від 50 до 70 слів, де чітко простежувалася структура: зачин – основна частина – закінчення. У мовленні використовували прості й складні речення (складносурядні із єднальними та протиставними сполучниками; складнопідрядні з підрядними часу, місця, способу дії). У висловлюваннях вживали іменникові, прислівникові, прикметникові, дієслівні словосполучення. Під час розповідання використовували різноманітні засоби зв'язку структурних частин монологу: займенники, прислівники, прийменники, сполучники сурядності й підрядності та сполучні слова.

Дошкільники цієї групи придумували цікаві сюжети, розвивали кульмінаційну частину власного монологу. Під час висловлення не робили довгих пауз. Мовлення дітей виразне, інтонаційно роздільне.

Третій рівень (вищий середнього). Діти будували монолог із 7-8 речень, їх обсяг становив від 30 до 45 слів. Висловлювання характеризувалися відсутністю однієї із структурних частин монологу (середини або кінцівки). У мовленні були наявні як прості речення, так і складносурядні зі сполучниками а, і. Дошкільники використовували складнопідрядні речення. У процесі висловлення вживали прислівники (куди, звідки, коли, тоді, завжди, потім, так, як), прийменники (біля, над, перед, до, близько, за, через), займенники (я, ми, він, твій, їхній, такий, ніхто).

Другий рівень (середній). Обсяг розповідання становив від 15 до 25 слів та від 4 до 6 речень. Монолог не мав усіх структурних частин. Діти відчували значні труднощі при побудові складних речень. У процесі висловлення не вживали прислівники, сполучні слова, прикметники. Висловлення дітей були уривчастими, мовлення монотонним, невиразним.

Перший рівень (нижчий середнього). Висловлювання дітей складали 1-3 речення, їх обсяг становив від 1 до 10 слів. Структура монологу була порушена – відсутні початок і кінцівка. Діти не могли побудувати складносурядні й складнопідрядні речення. У мовленні часто траплялися стилістичні, граматичні й синтаксичні помилки. Діти цієї групи були сором'язливими, боязкими, невпевненими у власних висловлюваннях.

Окремий рівень. Діти не будували ніякого за структурою розповідання.

Аналіз психолінгвістичної, лінгвістичної, психолого-педагогічної, лінгводидактичної літератури засвідчив важливість і необхідність мовленнєвого виховання в дошкільному дитинстві. Саме в цей період проходить активне оволодіння дітьми розмовною мовою, становлення й розвиток усіх сторін мовлення – фонетичної, лексичної, граматичної. Втрачені можливості цього розвитку у подальшому не відновлюються, тому необхідне своєчасне мовленнєве виховання, що включає в себе розвиток інтересу, чуйності й любові до рідного слова. Розвиток мовлення в дошкільному дитинстві – процес, багатоаспектний за своєю природою. Перш за все, цей процес органічно пов'язаний з розумовим розвитком, оскільки мовно-інтелектуальні взаємозв'язки, що відбуваються у процесі оволодіння рідною мовою, активно впливають на педагогічний процес навчання рідній мові, розвитку й формування зв'язного монологічного мовлення.

Отже, дослідження довело ефективність впроваджених методів та прийомів. Використання їх у практиці роботи з дітьми дошкільного віку для формування їхньої мовленнєвої компетентності є доцільним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеева М. М., Яшина В. И. Методика развития речи и обучение родному языку дошкольников. – М.: Академия, 2000. – 400 с.
2. Богуш А. М. Дошкільна лінгводидактика: теорія і практика. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – 216 с.
3. Гавриш Н. В. Розвиток зв'язного мовлення дошкільнят: Навч.-метод. Посіб. –К.: Вид. дім "Шкільний Світ": Вид. Л. Галіцина, 2006. – 119 с.
4. Калмикова Л. О. Формування мовленнєвих умінь і навичок у дітей: психолінгвістичний та лінгвометодичний аспекти: Навч. посіб. для студ. ВНЗ. – К.: НМЦВО, 2003. – 300 с.
5. Ушакова О. С. Развитие речи дошкольников. — М.: Изд-во Института Психотерапии, 2001. – 240 с.
6. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні // Дошк. виховання. – 1999. – № 1. – С. 6-9.

Матеріал надійшов до редакції 02.02. 2009 р.

Валеса И. А. Проблемы развития связной речи детей старшего дошкольного возраста.

Статья посвящена актуальной проблеме раскрытия теоретических основ развития связной речи и обучения рассказыванию детей дошкольного возраста. На основе экспериментальных исследований особенностей рассказов детей старшего дошкольного возраста раскрываются рациональные методы и приемы развития связной речи. Полученные результаты способствуют усовершенствованию методики формирования навыков рассказывания у детей дошкольного возраста.

Valesa I. A. The Problems of Connected Utterance Development of Preschool Children.

The article is dedicated to a topical problem of the theoretical principals of the development of speech and tells how to teach children of preschool age to speak. It is based on the researches of children's speaking at the preschool age and demonstrates rational methods and ways of the development of their speech. The received results help to improve the methodology of forming of the children's speaking skills at the preschool age.